

ZUZANNA WAGNER

ORCID: 0000-0002-7759-1879

Poznań

INICJAŁY ILUMINATORSKIE W INKUNABUŁACH Z OFICYNY ANTONA KOBERGERA W ZBIORACH BIBLIOTEKI RACZYŃSKICH W POZNANIU — ANALIZA FORMALNO-STYLOWA ORAZ PROBLEM ATRYBUCJI*

Stan badań nad zagadnieniem tak zwanych inicjałów Kobergerowskich. Analiza formalna inicjałów w typie Kobergerowskim w inkunabułach z Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu oraz wyodrębnienie z nich trzech grup. Komparatystyka analizowanych inicjałów z inicjałami zdobiącymi druki z norymberskiej oficyny w zbiorach bibliotek europejskich. Hipotezy dotyczące atrybucji iluminacji druków poznańskich warsztatowi współpracującemu z Kobergerem bądź naśladowcom Kobergerowskiej stylistyki.

SŁOWA KLUCZOWE: inkunabuły, iluminatorstwo, inicjały, Anton Koberger, Biblioteka Raczyńskich, analiza formalna, atrybucja, Liber chronicarum, Norymberga

I

Dorobek słynnej norymberskiej oficyny Antona Kobergera, obejmujący ponad 220 druków z lat 1470–1504, jest przedmiotem niezliczonych studiów, najczęściej koncentrujących się na szacie typograficznej oraz ilustracyjnej inkunabułów¹.

* Za wszelkie uwagi udzielone w trakcie badań nad tytułowym zagadnieniem dziękuję prof. dr. hab. Jarosławowi Jarzewiczowi.

¹ Szczególnie chętnie analizowano typografię oraz drzeworytnicze kompozycje zdobiące najslynniejsze dzieło wydane w norymberskiej oficynie — *Liber chronicarum* Hartmanna Schedla (1493); zob. na przykład H. Kugler, *Nürnberg auf Blatt 100. Das verstädtere Geschichtsbild der Schedelschen Weltchronik*, [w:] *Stadt-Ansichten*, pod red. J. Lehmann, E. Liebau, Würzburg 2000, s. 103–124; Ch. Reske, *Die Produktion Der Schedelschen Weltchronik in Nurnberg / The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle*, Wiesbaden 2000; idem, *The printer Anton Koberger and his printing shop*, „Gutenberg Jahrbuch” 2001, s. 101.

Gruntownymi analizami objęto także problematykę doskonale zorganizowanego przez Kobergera międzynarodowego handlu książką². Przejawiał się on między innymi działalnością składów firmy powstałych w miastach Niemiec i innych krajów europejskich, w tym w Krakowie i Wrocławiu³. Odrębnym wątkiem badań jest organizacja produkcji i forma dekoracji tak zwanych opraw Kobergerowskich⁴.

Zagadnieniem niezwykle interesującym, choć wciąż cieszącym się nikłym zainteresowaniem badaczy, są dekoracje iluminatorskie w paleotypach Kobergera. Problem ten pojawia się w literaturze najczęściej jako poboczny, towarzyszący zagadnieniom z zakresu typografii lub grafiki książkowej. Ujawnia się w tym szersze zjawisko lekceważenia iluminatorskich zdobień inkunabułów, co jest związane z poglądem o ich wtórności wobec malarskich dekoracji manuskryptów⁵. Począwszy od pierwszej dekady XX wieku, w kręgu niemieckim ukazują się jednak nieliczne rzetelne analizy iluminatorskich zdobień paleotypów z norymberskiej oficyny⁶. Szczególna uwaga badaczy skupia się na inicjałach urozmaicających kolumny drukowanego tekstu: konsekwentnie akcentowana typizacja i uproszczenie form malarskich liter wiedzie ku hipotezom o współpracy drukarza z norymberskimi iluminatorami posługującymi się charakterystycznym językiem formalnym⁷. Niezachowane rejestry wydatków oficyny uniemożliwiają jednak

² Zob. na przykład O. von Hase, *Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit*, Leipzig 1885; Anton Koberger. *Zum 500. Todestag des Druckers der Schedelschen Weltchronik*, pod red. Ch. Sauer, H.-O. Keunecke, A. Schlechtera, Nürnberg 2013; Ch. Reske, *The Printer... Koberger Antonius*, [w:] *Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera et al., Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, szp. 1176.

³ O miastach, w których Koberger posiadał swe składy, zob. *Koberger Antonius*.

⁴ O tak zwanych oprawach Kobergerowskich zob. M. Rozsondai, *Über die „Koberger-Einbände“*, „Gutenberg Jahrbuch” 1974, s. 311–323; eadem, *Anton Koberger müködése és a Koberger-kötések problémája*, Budapest 1978; M. von Arnim, *Ein Nürnberger Verlegeinband der Kobergerwerkstatt I, ca. 1495*, „Philobiblon” 33, 1989, z. 2, s. 130; a ostatnio: *Dwieście artefaktów na dwusetlecie Towarzystwa Naukowego Płockiego. Katalog wystawy*, oprac. A. Wagner, Płock 2020, nr kat. 156.

⁵ Zob. na przykład B. Miodońska, *Śląskie malarstwo książkowe*, [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce*, pod red. A.S. Labudy, K. Secomskiej, Warszawa 2004, s. 402. Zwiastunami zmiany w tej sferze mogą być projekty badawcze, które w ostatnim czasie zainicjowano w różnych ośrodkach, na przykład *A comprehensive study of changes to the ‚ideal’ appearance of the book in early print culture* (kierownik projektu: Mari Agata, Keio University, 2018–2022); *W poszukiwaniu barw. Drukowanie koloru i malowanie druku w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim (ca. 1470–1600)* (kierownik projektu: Karolina Mroziewicz, Uniwersytet Warszawski, 2020–2023).

⁶ Zob. na przykład T. Raspe, *Die Nürnberger Miniaturmalerei bis 1515*, [w:] *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte*, Strassburg 1905.

⁷ Zob. ibidem; H. Loew, *Über eine Gruppe illuminiertes Koberger-Wiegendrucke*, „Südostdeutsches Archiv” 17/18, 1974/1975, s. 149–153; K.-G. Pfändtner, *Ein Buchmaler für Anton Koberger?*, „Gutenberg Jahrbuch” 2009, s. 251–255; R. Herz, *Buchmalerei in der Offizin Anton*

jednoznaczne określenie jej charakteru. Domniemania o istnieniu iluminatorskich kooperantów lub wręcz pracowników Kobergera potwierdza jednakże jedyny zachowany materiał źródłowy — teksty o najwybitniejszych artystach i rzemieślnikach Norymbergi autorstwa Johanna Neudörffera, XVI-wiecznego norymberskiego pisarza i arytmetyka. Autor wskazuje w nich, że Koberger zlecał wykonanie iluminacji własnym czeladnikom⁸. Za słusznością tego poglądu przemawia także czynnik finansowy, istotny dla Kobergera przedsiębiorcy. Należy bowiem podkreślić, że bezpośrednia współpraca oficyny z iluminatorami umożliwiła skupienie zysków z procesu produkcji iluminowanych ksiąg w rękach samego wydawcy.

Problem charakterystycznych cech inicjałów sporządzanych przez czeladników Kobergerowskich bądź współpracujący z impresorem warsztat wnikliwie zreferował Randall Herz w studium poświęconym formie oraz ewolucji dekoracji druków norymberskich⁹. W ujęciu badacza stylistyka dekoracyjnych liter w typie Kobergerowskim kształtuje się, począwszy od roku 1472, by osiągnąć dojrzałość w miniaturach zdobiących druki wydawane od roku 1478 (il. 1). Kobergerowskie inicjały składają się wówczas z trzonów wypełnionych zwiniętymi, stylizowanymi liśćmi akantu w barwach różu, błękitu lub żółcieni bądź pokrytych złotem płatkowym urozmaicanym puncowaniem. Litery widnieją na ornamentalnym tle pokrytym wzorem *fleuronné* lub złotym, puncowanym podłożu zdobionym niekiedy cyzelowanym, geometrycznym wzorem romboidalnej kratki¹⁰. Zazwyczaj otoczone są charakterystycznymi ramkami złożonymi z naprzemiennych, najczęściej zielonych i czerwonych, stykających się odcinków¹¹. Szczególną formę przyjmują także lombardy (inicjały rubrykatorskie) wkomponowywane w pomniejszej partii tekstu. Skonstruowane są z dwubarwnych korpusów malowanych rubrą

Kobergers (ca. 1472–1504), „Dürer-Forschungen” 2, 2009, s. 39–64; praktyka zlecenia wykonania iluminacji ksiąg przez drukarza inkunabułów nie była ewenementem, czego wyrazem jest choćby współpraca oficyny Johanna Fusta i Petera Schöffera z iluminatorem określanym jako „Mistrz Fusta”; zob. na przykład M. Ikeda, *The First Experiments in Book Decoration at the Fust-Schöffler Press*, [w:] *Early Printed Books as Material Objects*, pod red. B. Wagner, M. Reed, Berlin-Munich 2010, s. 39–50.

⁸ J. Neudörffer, *Nachrichten von den vornehmsten Künstlern und Werkleuten, so innerhalb hundert Jahren in Nürnberg gelebt haben*, Nürnberg 1546/1547. Powołując się na Neudörffera, należy jednak podkreślić, że zapiski o funkcjonowaniu warsztatu Kobergera wykonywał on trzydzieści cztery lata po śmierci drukarza w roku 1513. W owym czasie autor *Nachrichten* miał jedynie szesnaście lat, zatem mało prawdopodobne jest, iż w swych notatkach bazował na własnych obserwacjach działalności oficyny Kobergera; zob. Ch. Reske, *The printer...*, s. 101.

⁹ R. Herz., op. cit.

¹⁰ W świetle litery na barwnym bądź złotym tle niekiedy widnieją przedstawienia figuralne. Na tle inicjałów ornamentalnych owe figuralne tworzą jednak nieliczną grupę; zob. ibidem, s. 48.

¹¹ Herz, podążając za obserwacjami Theodora Raspe oraz Karla-Georga Pfändtnera, wiąże stylistyczną genezę ramek inicjałów Kobergerowskich z iluminatorstwem augsburskim; zob. ibidem, s. 47; K-G. Pfändtner, op. cit., s. 251.

oraz kolorem niebieskim, oddzielonych od siebie partiami tak zwanej rezerwy¹². Do najefektowniejszych z nich należą inicjały filigranowe: światła oraz otoczenie liter o dwuczłonowych korpusach pokryte są rysowanymi piórkami ażurowymi formami w kształcie „wąsów”, które wkraczają w strefę marginesów stronic (il. 2). Stylistyczny regres oraz postępujące uproszczenie dojrzałych form inicjałów Kobergerowskich przypadło na najpóźniejszą fazę ewolucji, która wedle Herza rozpoczęła się w 1484 roku. Dodajmy, że we wszystkich okresach twórczości iluminatorów Kobergerowskich inicjałom w niektórych drukach towarzyszą floratury o silnie zredukowanym i „rozrzedzonym” ulistnieniu. Ozdobne wici, wywodzące się z iluminatorstwa czeskiego przełomu XIV i XV wieku, relatywnie rzadko wzbogacone są przez motywy ludzkie i zoomorficzne (*drolleries*).

Il. 1. Inc. 1364, Norymberga, Anton Koberger, 1482, 1. karta recto, typowy inicjał Kobergerowski

Źródło: Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg.

¹² Rezerwa stanowi granicę podziału między strefami barwnymi korpusu litery; zob. na przykład *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. M. Czyżak przy współpracy M. Jakubek-Raczkowskiej, A. Wagnera, Toruń 2016, s. 6.

Il. 2. Inc. 53.2°, Norymberga, Anton Koberger, 1474,
1. karta recto, typowy Kobergerowski inicjał filigranowy

Źródło: Stadtbibliothek Nürnberg.

Znamienny dla dotychczasowych analiz iluminacji Kobergerowskich jest fakt, iż uwzględniane w nich druki pochodzą niemal wyłącznie z bibliotek niemieckich¹³. W badaniach bibliologicznych znikomą uwagę poświęca się inkunabułom kolportowanym do składów firmy Kobergera oraz rozprowadzonym po miastach innych krajów europejskich, w tym Królestwa Polskiego. Co więcej, pomija się problem międzynarodowego oddziaływania form iluminacji Kobergerowskich, a zatem prawdopodobnego naśladownictwa ich stylistyki.

¹³ W świetle prowadzonych przeze mnie badań wyjątkiem są badania Hansa Leoewa, który analizował zdobienia inkunabułów Kobergera ze zbiorów Biblioteca Academiei R.S.R. w Cluj-Napoca w Rumunii; zob. H. Loew, op. cit., s. 149–153.

W obliczu znajdowania się w rodzimych bibliotekach państwowych i kościelnych pokaźnej liczby dzieł z oficyny Kobergera, wskazane jest bliższe przyjrzenie ich iluminacjom, szczególnie zaś charakterystycznym inicjałom¹⁴. W niniejszym tekście podjęto się analizy zespołu paleotypów, które znajdują się w zbiorze inkunabułów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Ma ona na celu możliwie precyzyjną datację ich dekoracji iluminatorskiej oraz identyfikację jako dzieł z warsztatu Kobergerowskiego bądź wzorowanych na Kobergerowskiej stylistyce. Wyciągnięciu wniosków z tej sferze służyć będzie analiza porównawcza tych dzieł z iluminacjami w drukach Kobergera z przebogatych zbiorów bibliotek europejskich. W rezultacie możliwe będzie pogłębienie wiedzy na temat iluminacji paleotypów Kobergera, które trafiły poza granice Niemiec, a ściślej — do Polski.

II

W Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu znajduje się zbiór dwudziestu pięciu druków z oficyny Kobergera, z czego aż dwadzieścia jeden to inkunabuły dekorowane iluminatorsko. Spośród nich dziesięć ozdobiono wyłącznie skromnymi, czerwonymi oraz niebieskimi inicjałami rubrykatorskimi. W kolejnych pięciu drukach rubrykom towarzyszą kreślone piórkami inicjały filigranowe oraz inicjały malarskie. Poważne niedoskonałości formalne w opracowaniu liter — szczególnie krzywizny i niedokładne pokrycie farbą — wskazują na prowincjonalizm dekoracji. Na tym tle iluminacje pozostałych sześciu paleotypów wybijają się precyzją wykonania oraz ujednoczoną formą inicjałów i florum. Cechy formalne malowanych liter oraz dekoracyjnych wici na marginesach i w interkolumniach, bliskie tego rodzaju dekoracjom z dzieł przeanalizowanych przez badaczy niemieckich, pozwalają identyfikować je jako iluminacje w typie Kobergerowskim.

Sześć najefektowniej zdobionych inkunabułów wydano w Norymberdze w latach 1479–1496. Począwszy od dzieła najobficiej iluminowanego po zdobione

¹⁴ Wedle mojej wiedzy na gruncie polskim problem inicjałów Kobergerowskich syntetycznie nakreślił jedynie Janusz Tondel w katalogu zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie. Badacz ten wyodrębnił wśród druków te, które na podstawie inicjałów przypisywać należy warsztatowi iluminatorskiemu współpracującemu z Kobergerem. Szczególne miejsce wśród nich zajmują cztery woluminy *Summy universae theologiae* Aleksandra z Hales. Jak podkreśla badacz, analogiczną formę inicjału dostrzec można również w innych egzemplarzach tego dzieła ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, Biblioteki Gdańskiej PAN oraz Biblioteki Narodowej w Warszawie; zob. J. Tondel, *Inkunabuły w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Toruń 2007, s. 129–146. Krótka charakterystyka inicjałów oraz florum Kobergerowskich znajduje się także w moim artykule dotyczącym mogunckiego inkunabułu w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu; zob. Z. Wagner, *Dekoracja iluminatorska inkunabułu Inc I 11 ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich. Problem ikonografii i atrybucji*, „Biblioteka” 2019, nr 23 (32), s. 252–253.

najskromniej, należą do nich egzemplarze *Summa theologica (P. IV)* Antoninusa Florentinusa (1479, sygn. Inc. I 9)¹⁵, *Speculum morale* Vincentiusa Bellovacensis (1485, sygn. Inc. I 6)¹⁶, *Liber chronicarum* Hartmanna Schedla (1493, sygn. Inc. I 13)¹⁷, *Speculum historiale* Vincentiusa Bellovacensis (1483, sygn. Inc. I 5)¹⁸, *Summa theologica (P. I–II)* Tomasza z Akwinu (1496, sygn. Inc. II 22)¹⁹ oraz *Summa cassum conscientiae* Baptisty de Salisa (1488, sygn. Inc. II 11)²⁰. Woluminy mają zróżnicowane rozmiary; przeważają dzieła o formacie *folio*, jednak jeden inkunabuł reprezentuje format *quarto* (sygn. Inc. II 11). Oprawy trzech woluminów pochodzą z epoki (sygn. Inc. I 9, Inc. I 13, Inc. I 5), zaś kolejnych trzech są wtórne (sygn. Inc. II 11, Inc. I 6, Inc. II 22). Pierwszą grupę paleotypów charnią bogato dekorowane oprawy skórzane na deskach, z bogatą, ślepo wyciskaną dekoracją ornamentalną o formach gotyckich, natomiast drugą — XIX-wieczne oprawy półskórkowe na tekturze, typowe dla druków poklasztornych przeoprawianych prawdopodobnie na zlecenie Raczyńskich²¹. Stan zachowania czterech ksiąg jest relatywnie dobry. Dwie kolejne (sygn. Inc. I 6, Inc. I 13) odznaczają się wycięciem fragmentów stronic w partiach inicjałów oraz floratur. Dodatkowo jeden z nich jest mocno zdefektowany w dolnych partiach kart. Fragmenty nowożytnych zapisek własnościowych w pięciu inkunabułach wskazują na pochodzenie z klasztorów wielkopolskich — Cystersów w Paradyżu (sygn. Inc. I 9), Benedyktynów w Mogilnie (sygn. Inc. I 13), Jezuitów w Poznaniu (sygn. Inc. II 22) oraz z katedry wrocławskiej (sygn. Inc. I 5) i parafii w Środzie Śląskiej (sygn. Inc. II 11).

¹⁵ Antoninus Florentinus, *Summa theologica (P. IV)*, Nürnberg, Anton Koberger, 29 IV 1479. 2°; zob. *Incunabula quae in bibliothecis asservantur* [T. 1], A–L, moder. A. Kawecka-Gryczowa, compos. M. Bohonos, E. Szandorowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 68, poz. 417.

¹⁶ Vincentiusa Bellovacensis, *Speculum historiale*, Nürnberg, Anton Koberger, 6 II 1485. 2°; zob. *Incunabula quae...* [T. 2], M–Z, moder. A. Kawecka-Gryczowa, compos. M. Bohonos, E. Szandorowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 964, poz. 5653.

¹⁷ Schedel Hartmann, *Liber chronicarum. Lat.*, Nürnberg, Anton Koberger, 12 VII 1493. 2°; zob. *Incunabula quae...* [T. 1], s. 837, poz. 4941.

¹⁸ Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, Nürnberg, Anton Koberger, 24 VII 1483. 2°; zob. *Incunabula quae...* [T. 2], s. 963, poz. 5649.

¹⁹ Thomas de Aquino s. *Summa theologica (P. I–II)*, Nürnberg, Anton Koberger, 15 I 1496. 2°; zob. *Incunabula quae...* [T. 2], s. 904, poz. 5297.

²⁰ Baptista de Salis, *Summa cassum conscientiae — Sixtus IV papa: Bulla (Etsi dominici gregis...)*. (P. IV), Nürnberg, Anton Koberger, 14 IV 1488. 2°; zob. *Incunabula quae...* [T. 1], s. 129, poz. 782.

²¹ Drukiem, który zyskał nową oprawę w odmiennych okolicznościach, jest Inc. I. 13 nabyty przez Zarząd Poznania dla Biblioteki Raczyńskich z kolekcji Stanisława Latanowicza w 1938 roku; zob. E. Syska, *Marian Swinarski (1902–1965). Poznański antykwaryusz i bibliofil*, Poznań 2014, s. 143–144.

Jeden z druków nie ma noty proveniencyjnej, prawdopodobnie jednak pochodzi z którejs z wielkopolskich lub dolnośląskich bibliotek klasztornych²².

Wymienione inkunabuły odznaczają się analogiczną formułą zdobień kart. Składają się na nią inicjały rubrykatorskie malowane rubrą lub na niebiesko. W dwóch drukach towarzyszą im również większe inicjały filigranowe. Mieszczące się najwyżej w hierarchii dekoracji inicjały iluminowane inicjują zasadniczy tekst każdego paleotypu, w dwóch przypadkach występując również na stronicach prologu lub spisu zawartości woluminu. Spośród zachowanych inicjałów iluminowanych wszystkie, z wyjątkiem najbardziej efektownego inicjału figuralnego (na początku dzieła o sygn. Inc. I 9), są ornamentalne. Większość malowanych liter ukazano za pomocą niebieskiej farby i wypełniono wzorem akantu pokrywającym trzon i brzuski oraz ujęto na złotym, puncowanym tle. Występuje również wariant odwrotny: złotej litery na niebieskim tle w typie *fleuronné*. Wśród wyróżnionych typów inicjałów odznacza się litera, której różowy, akantowy trzon ukazany jest na złotym tle dekorowanym puncowaniem. Dwu- lub trójbarwne, profilowane ramki odmalowano w barwach czerwieni, zieleni oraz błękitu. Niekiedy wydobywają się z nich odcinki floratur o zróżnicowanych kształtach. W trzech paleotypach inicjałom rozpoczynającym tekst zasadniczy towarzyszą floratury akantoidalne²³ (pochodzenia akantowego²⁴) zajmujące marginesy lub interkolumnia. Dwie z nich skomponowane są z symetrycznie ujętej wici o stosunkowo bogatym ulistnieniu i ukwieceniu. Forma trzeciej jest bardziej zredukowana, zaś jej ulistnienie i ukwiecenie — rozrzedzone. Kolorystyka floratur składa się z odcieni zieleni, różu, cynobru, błękitu i barwy złotej.

Kunsztem wykonania oraz bogactwem kompozycyjnym wyróżniają się iluminacje w dziele Florentinusa (sygn. Inc. I 9). Składają się na nie dwa inicjały iluminowane rozpoczynające *Prologus* oraz *Titulus Primus*, trzydzieści dwa inicjały filigranowe inicjujące kolejne *Tituli*, liczne skromne inicjały rubrykatorskie oraz floratura towarzysząca inicjałowi na karcie *Titulus Primus*. Inicjał iluminowany „A” na pierwszej stronicy prologu wkomponowano w lewą kolumnę tekstu w taki sposób, że zajmuje on w przybliżeniu połowę jej szerokości i osiem wersów wysokości (il. 3a). Precyzyjnie opracowany, szeryfowy trzon majuskułowej litery ma wyoblony kształt, a jego poprzeczka uformowana jest w zaginającą się wstęgę. Wypełniająca literę złoto płatkowe na bolusie udekorowano drobnym, puncowanym perełkowaniem (wzdłuż krawędzi) oraz prostym wzorem floralnym,

²² W XIX wieku nabyto do Biblioteki Raczyńskich wiele druków z Dolnego Śląska w związku z akcją rozprzedawania przez władze pruskie dubletów z sekularyzowanych bibliotek klasztornych; zob. Z. Wagner, op. cit., s. 237, przypis 8 (ibidem dalsza literatura).

²³ Określenie to stosuję za: Z. Ameisenowa, *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, Wrocław-Kraków 1958, s. 144.

²⁴ Określeniem tym posługiwała się A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo książkowe w Wielkopolsce*, [w:] *Malarstwo gotyckie...*, s. 455.

utworzonym przez zmatowienie jego tła oraz puncowania (w centrum trzonu). Na chabrowym tle litery widnieje delikatnie kreślony wzór *fleuronné*. Całość otacza profilowana ramka o naprzemiennych czerwonych i zielonych strefach koloru, wydzielonych skośnymi kreskami. Iluzję wybrzuszenia profilowania osiągnięto za pomocą złotych linii oraz cieniowania czerwieni i zieleni. Z końcówek litery wydobywają się wici pokrywające część lewego marginesu strony. Plastycznie opracowane, wijące się esowato pędy porastają liście o podwójnych bądź potrójnych, ostro zakończonych blaszkach. Krótszą wic, w którą przekształca się górny szeryf, zdobi pąk, zaś w dolnym, rozbudowanym i rozdwarzającym się szeryfie potrójnemu pąkowi towarzyszy kwiat o wydatnym, obłym słupku. Na barwy pędów składają się zieleń, chabrowy i jasny błękit, cynober oraz sproszkowane i płatkowe złoto. Tym ostatnim pokryto motywy pąków oraz przestrzenie między przecinającymi się wiciami. Plastyczność pędów i kwiatów zaakcentowano szrafowaniem brązem i bielą. Floralne, malowane formy urozmaicają okalające je filigranowe nitki kreślone piórkiem. Przy ramce litery przechodzą one w linearne dekoracje przypominające architektoniczne czołganki (żabki) lub fryz arkadkowy, a na końcach — w złożone, promieniste perły.

Jeszcze okazalej prezentuje się iluminowany inicjał „B” rozpoczynający *Titulus Primus* (il. 3b): zajmuje całą szerokość lewej kolumny tekstu, wysokością odpowiadając czternastu wersom. Wyoblony, wąski trzon chabrowej litery przestacza się w partii szeryfów oraz styku brzuszków w drobne, rozdwojone liście. Literę wypełniają malowane światłocieniowo, postrzępione wici akantowe, których plastyczność wydobyto delikatnym, żółtym szrafowaniem. Krawędzie litery zaakcentowano zaś bielą. Tło inicjału ze złota płatkowego urozmaicają puncowane, drobne perełkowania oraz malowane światłocieniowo linie i maswerkowe „czołganki”, które okalają wewnętrzną stronę ramy inicjału i literę. W narożach tła i wewnątrz litery widnieją też puncowane rozetki. W świetle litery znajduje się wizerunek arcybiskupa siedzącego na drewnianym tronie pokrytym zielonym sukniem i wskazującego prawą dłoń na otwartą księgę leżącą na drewnianym pulpicie. Postacią tą jest najpewniej Antoninus Florentinus, arcybiskup florencki i autor dzieła. Precyzyjnie odmalowana figura ma wyraźnie podkreślone szczegóły fizjonomiczne. Na oddanej odcieniami beżu twarzy zaakcentowano czerwone usta, opracowany czarną kreską nos, oczy oraz brwi. Florentinus przedstawiony jest w białej infule i czerwonej, pokrytej złotym wzorem kapie, spod której wylaniają się błękitna dalmatyka i biała alba. Draperie szat załamują się sztywno na rękawach i u stóp duchownego. Prawą dłoń chroni rękawiczka z ozdobnym, czerwonym haftem. Kompozycja wpisana jest w zielono-czerwono-błękitną ramkę opracowaną analogicznie do inicjału „A” z prologu paleotypu. Podobne są również rysowane piórkiem „czołganki” tudzież fryz arkadkowy, przylegający do ramki od strony marginesu. Przechodzi on w swobodnie wijące się wzdłuż kolumny tekstu linie o formach filigranowych.

Il. 3a. Inc. I 9, Antoninus Florentinus, *Summa theologica* (P. IV), Norymberga, Anton Koberger, 1479, 1. karta recto *Prologus*, inicjał A[stitit]

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Il. 3b. Inc. I 9, Antoninus Florentinus, *Summa theologica* (P. IV), Norymberga, Anton Koberger, 1479, 1. karta recto *Titulus Primus*, inicjał B[eatu]s oraz floratura

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Dolny margines stronicy *Titulus Primus* zdobi okazała floratura w postaci esowato i spiralnie zakręcających wici, które wydobywają się niemal symetrycznie z długiego złotego pręta (listwy) w interkolumnium (il. 3b). Forma i kolorystyka pędów oraz liści odpowiada odcinkom floratur wyrastającym z inicjału karty prologu. Kompozycję urozmaicając kwitnące na łodygach kwiaty o odmiennych kształtach i barwie, złote perły otoczone filigranowymi włoskami, filigranowe „esy floresy” delikatnie kreślone brązem oraz „czołganki”.

Niewielkim różnicowaniem form odznaczają się inicjały filigranowe rozpoczynające poszczególne *Tituli* woluminu (il. 4a–c). Wysokością odpowiadają one czterem bądź pięciu wersom (licząc same litery bez wyodrębniających się z nich dekoracyjnych „nitek”). Dwubarwne inicjały składają się z malowanego rubrą trzonu oraz powielających jego kształt partii błękitu, wydzielonych rezerwą. Ujmują je delikatne, przylegające do liter czerwone ramy o karbowanych krawędziach. Wśród kreślonych rubrą i zielenią zdobień wkomponowanych we wnętrza inicjałów występują zwłaszcza wolutowe wici o formach anachronicznych²⁵ (il. 4a) oraz zygzakowate linie podziału zawijające się na końcach (il. 4b). Osobną grupę tworzą inicjały z wkomponowanymi maskaronami o otwartych paszczach (il. 4c). Z większości liter wybiegają dwubarwne wiązki filigranowych nitek tworzących swobodne struktury na marginesach i interkolumniach kart.

Il. 4a–c. Inc. I 9, Antoninus Florentinus, *Summa theologica* (P. IV), Norymberga, Anton Koberger, 1479, inicjały filigranowe

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Dekoracje stylistycznie pokrewne inkunabułowi Inc. I 9 zdobią *Speculum morale* Bellocensis (sygn. Inc. I 6). Liczne dwuwiersowe inicjały rubrykatorskie są jedynymi zachowanymi dekoracyjnymi literami w woluminie. Inicjał iluminowany rozpoczynający pierwszą część inkunabułu został bowiem wycięty —

²⁵ Randall Herz (op. cit., s. 51) określa analogiczne formy w świetle filigranowej litery mianem „palmet” oraz atrybuje tak zwanemu Mistrzowi Palmet współpracującemu z Kobergerem.

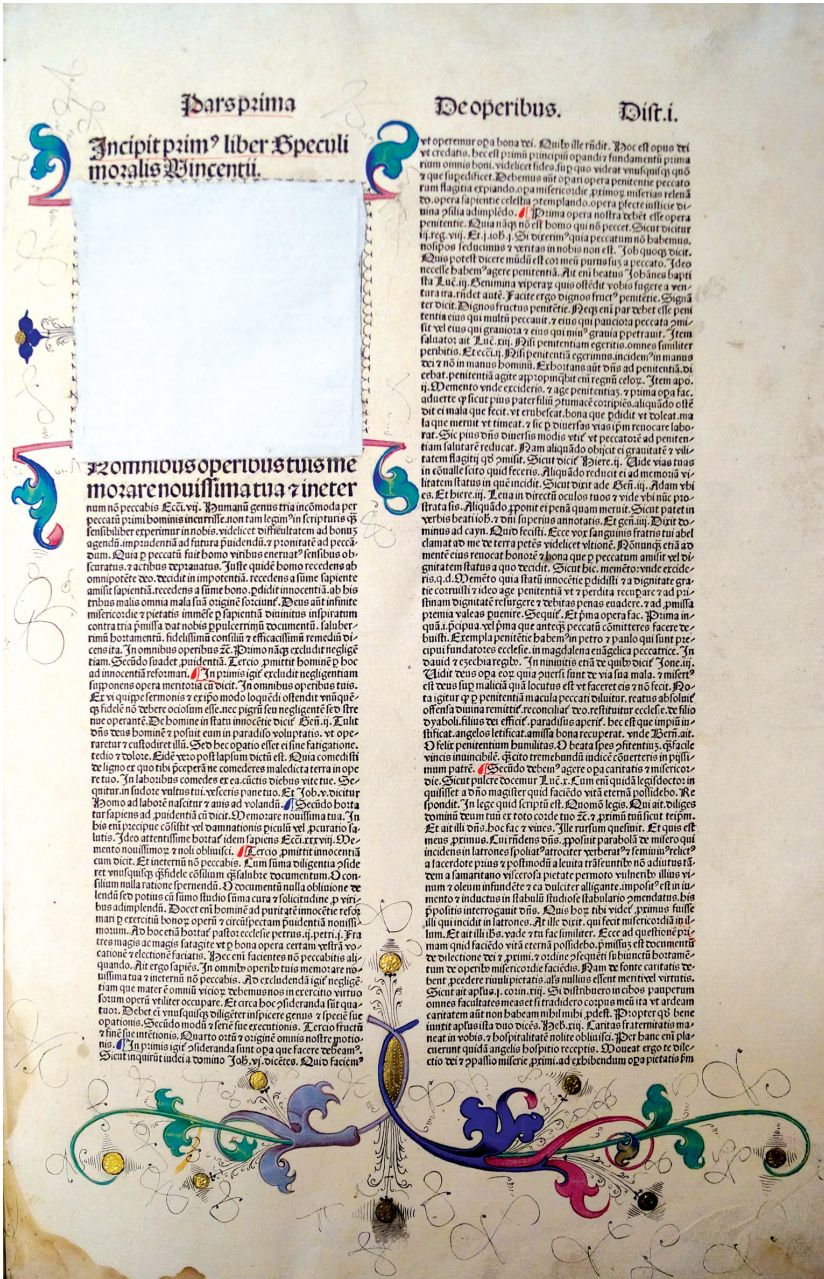
jak mamy prawo przypuszczać — przez nieetycznego kolekcjonera²⁶ (il. 5). Inicjał miał szerokość kolumny tekstu oraz wysokość dwudziestu trzech wersów. Obecnie pozostały po nim cztery krótkie odcinki floratur rozmieszczone symetrycznie na lewym marginesie stronicy i w interkolumnium. Ich usytuowanie wskazuje, że wydobywały się z czterech krańców ramy inicjału, stanowiąc jej przedłużenie. Floratury te mają formę poziomych i prostych łodyg o barwie różowej. Z załamań na ich końcówkach wyrastają dwu- lub trójdzielne blaszki liści, rozwinięte ku górze (górną para) i ku dołowi (dolna para). Ulistnienie oddane jest barwą chabrową, łagodnie przechodzącą w malachit zmieszany z żółcieniem. Echem dekoracji inkunabułu Inc. I 9 pobrzmiewają oddane kreską „czołganki” ujmujące inicjał po bokach. Na wysokości połowy litery wydobywa się z nich trójlistny, chabrowy kwiaton o złotym tak zwanym słupku. W strefach marginesów i interkolumnium inicjał otaczają wijące się, krótkie „nici” zamasyżycie kreślone piórkiem.

Analogiczne, filigranowe formy o dynamicznej i jakby pośpiesznie kreślonej linii otaczają floraturę, wychodzącą z dolnej partii interkolumnium na dolny margines stronicy. Tworzą ją dwa niemal symetrycznie rozwidlające się, esowate pędy, które przecinają się u nasady, wyznaczając wewnętrzne pole wypełnione złoceniem. Porastają je postrzępione, akantoidalne liście o formach i kolorystyce pokrewnych dekoracji inkunabułu Inc. I 9, lecz o mniejszym zagęszczeniu. Floraturę karty egzemplarza *Summa theologica* przywołują także złote tak zwane krople, wieńczące i otaczające pędy akantu.

W zestawieniu z drukami Inc. I 9 oraz Inc. I 6 formalnie prostsze inicjały i floratury zdobią karty *Liber chronicarum* Schedla (sygn. Inc. I 13). Malarsko opracowane litery inicjują tekst na pierwszych kartach *Tabula operis* oraz *Prologus*, przy czym inicjałowi z prologu towarzyszy zakomponowana niezależnie floratura akantoidalna. Najskromniejsze i najliczniejsze są trzywersowe inicjały rubrykatorskie w barwach czerwieni i błękitu, dopełniające bogatą szatę ilustracyjną dzieła.

Pierwszy z inicjałów iluminowanych zajmuje połowę szerokości jednej z dwóch kolumn tekstu oraz wysokość ośmiu wersów. Tworzy go majuskułowa litera „A” o zaokrąglonym konturze trzonu z prostą poprzeczką (il. 7a). Na obecnie mocno przetartej, różowej powierzchni trzonu dostrzegalne są plastyczne liście akantu okonturowane i szrafowane bielą. Tło inicjału ozdobiono złotem płatkowym, które urozmaicają dwie puncowane rozetki. Grzbietem litera przylega do poziomej listwy ramki, z lewej strony „wypuszczając” pod nią poziomy pęd, zakończony na bocznym marginesie zwiniętym liściem. Łodygę ukazano w barwie różowej, zaś listek — w malachitowej zieleni szrafowanej żółcieniem i obleczonej ciemnym konturem). Rama inicjału składa się z dwóch poziomych listew w kolo-

²⁶ O zjawisku pozyskiwania iluminowanych inicjałów i floratur z wnętrza ksiąg zob. Z. Amisenowa, *Minjatury włoskie Biblioteki Jagiellońskiej. Trecento*, Kraków 1929, s. 12–13.

Il. 5. Inc. I 6, Vincentius Bellovacensis, *Speculum morale*, Norymberga, Anton Koberger, 1485, 1. karta recto *Pars prima De operibus*, inicjał oraz floratura

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Il. 6. Inc. 38852, *Biblia Menardusa Monachusa*, Norymberga, Anton Koberger, 1479, 1. karta recto

Źródło: Germanisches Nationalmuseum.

rze malachitu oraz dwóch pionowych listew w kolorze chabrowym. Profilowania listew podkreślono żółtawymi liniami oraz cieniowaniem kolorów składowych²⁷.

Il. 7a. Inc. I 13, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*,
 Norymberga, Anton Koberger, 1493, l. karta recto *Tabula
 operis*, inicjał A[aron]

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

²⁷ Linie dzielące listwy profilowanych ram na dwie równe części są zapewne pochodną ośmiu stref barwnych, na które często dzielono inicjały Kobergerowskie. Takie rozwiązanie imituje miejsca styku kamiennych belek obramiających otwory okienne. Na architektoniczną genezę form ramek w inicjałach Kobergerowskich wskazał już Randall Herz (op. cit., s. 46).

Il. 7b. Inc. 460, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Norymberga, Anton Koberger, 1493, 1. karta recto *Tabula operis*, inicjał A[aron]

Źródło: Biblioteka Jagiellońska.

Il. 7c. Inc 1743e, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Norymberga,
 Anton Koberger, 1493, 1. karta recto *Tabula operis*, incijał A[aron]

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin.

Il. 7d. Ink S-195, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Norymberga, Anton Koberger, 1493, 1. karta recto *Tabula operis*, inicjał A[aron]

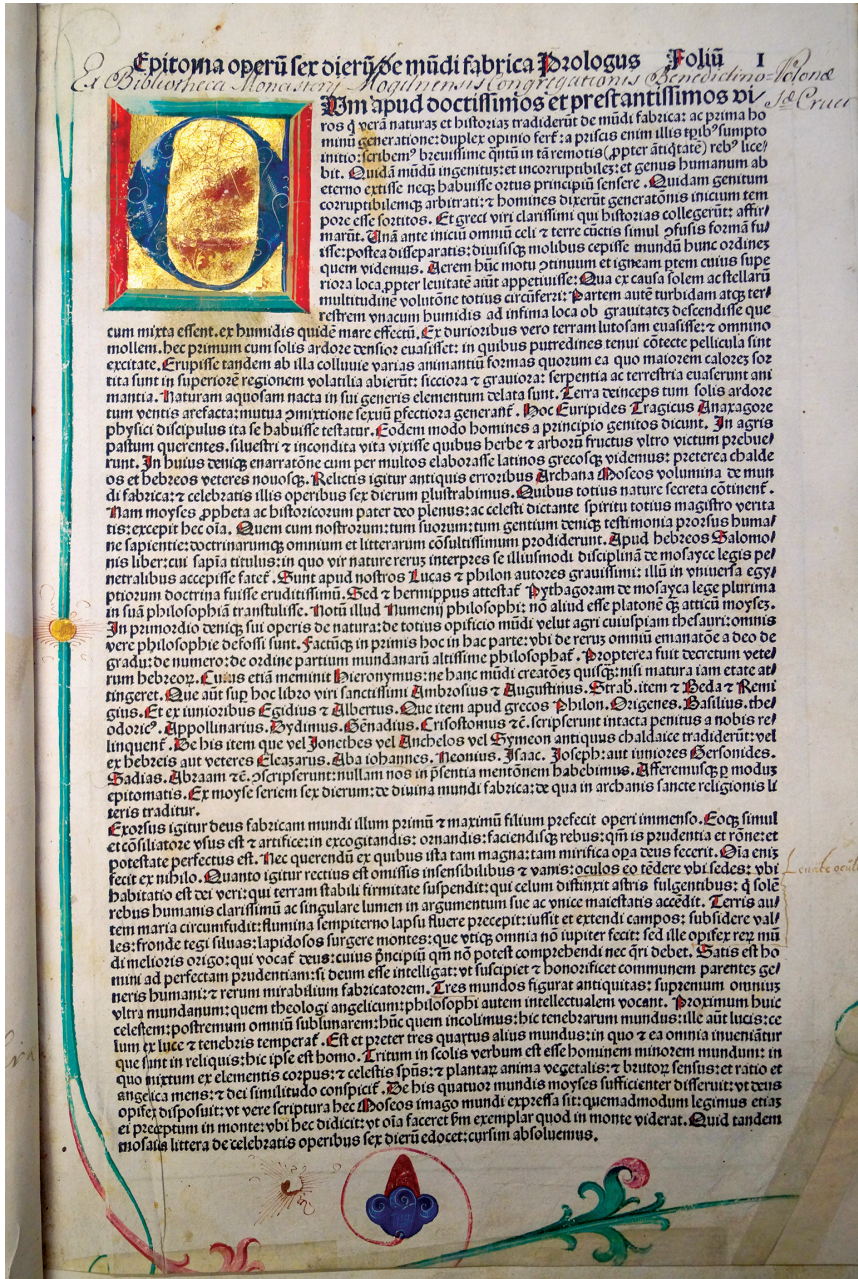
Źródło: Bayerische Staatsbibliothek.

Bardziej zredukowaną formę prezentuje inicjał „C” rozpoczynający *Prologus Liber chronicarum* (il. 8a). Zajmuje on w przybliżeniu jedną trzecią szerokości obszernej kolumny tekstu oraz trzynaste wiersze wysokości. Trzon ciemnobłękitnej litery rozszerza się w partiach bocznych i jest wypełniony wicią akantową modelowaną delikatnym, białym konturem i szrafowaniem. Wedle gotyckiego schematu ujęcia litery „C” ze strony prawej domyka ją pionowa laska przylegająca do listwy ramy. Złote — obecnie silnie przetarte — tło litery pokrywają płynne linie wskazujące na wzór *fleuronné*. Rozkład stref barw ramy oraz opracowanie jej profilowania są analogiczne do tych z inicjału „A” w spisie zawartości woluminu, przy czym kolor chabrowy zastępuje tu czerwień.

Na lewym i dolnym marginesie stronicy umieszczono barwną floraturę, która została uszkodzona — ma wyciętą partię wici i listowia (il. 8a). Wyrasta ona z prostej zielonej łodygi zajmującej niemal całą wysokość lewego marginesu stronicy. Pęd rozwidlający się na górze i dole stronicy spina w centrum złota perła. Dolne rozwidlenie przeistacza się na dolnym marginesie w wici zieloną i różową. Na ich silnie rozrzedzone, postrzępione ulistnienie składają się dwie pary naprzeciwległych blaszek o plastycznych formach i żyłkowaniu podkreślonym szrafowaniem. Z różowego pędu zawijającego się na kształt medalionu wyrasta charakterystyczny, podłużny kwiatostan ujęty na osi karty. Jego wydatny, stożkowy słupek namalowano cynobrem, zaś trzy napęczniałe płatki i kielich — kolorem chabrowym. Drugi z pędów częściowo ujmując od prawej strony kolumnę tekstu.

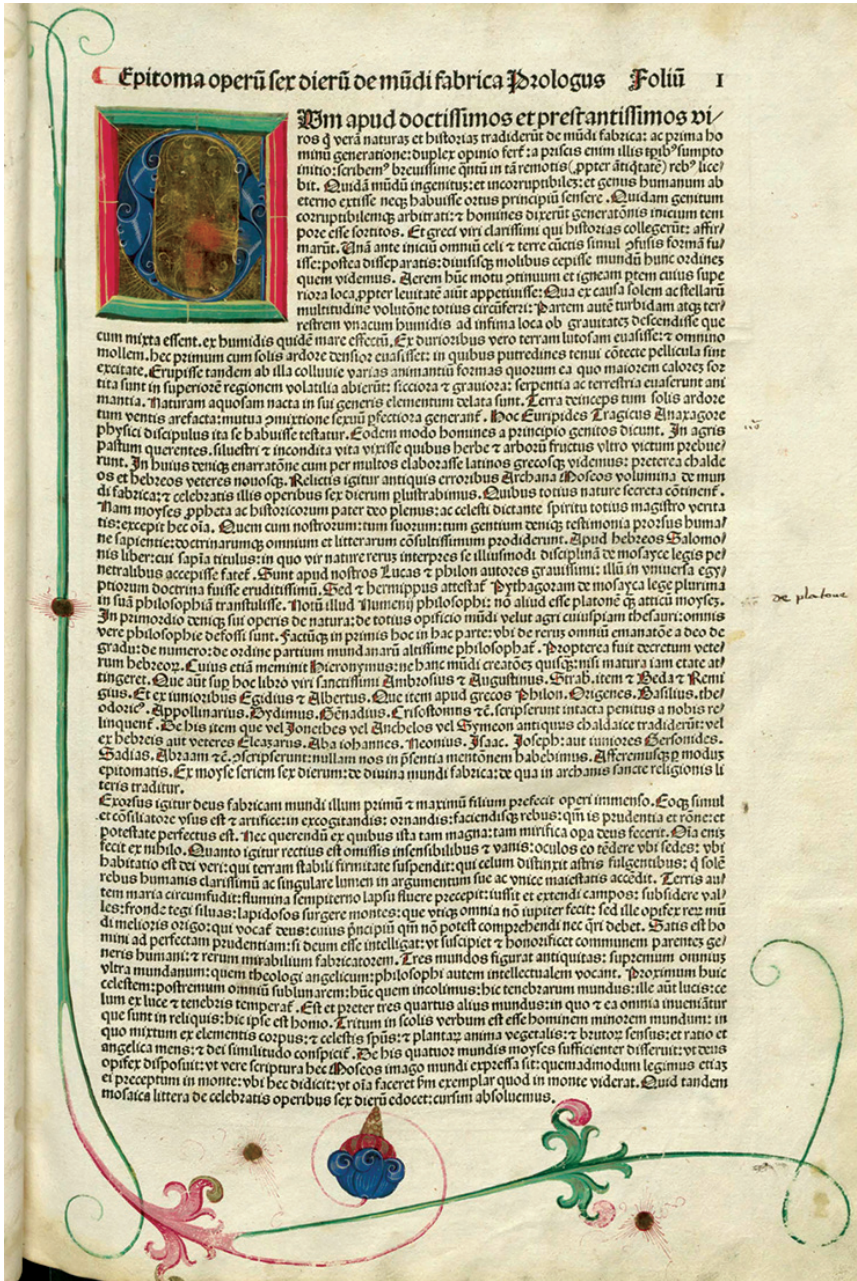
Starannością opracowania współlistniejącą ze schematycznością formy odznaczają się inicjały egzemplarza *Speculum historiale* Bellovacensisa (sygn. Inc. I 5). Składają się na nie iluminowany inicjał „Q” rozpoczynający *Primus Liber* oraz liczne rubrykatorskie lombardy. Pierwszy z nich szerokością odpowiada całej kolumnie tekstu, a wysokością — dwudziestu wierszom (il. 9a). Pokryty złotem płatkowym trzon wzbogaca sznur puncowanych perełkowań wzdłuż krawędzi litery oraz puncowane rozetki. Dolny „język” litery przenika pod listwą ramki na margines, gdzie przekształca się w krótki pęd zakończony liściem. Jego łodygę opracowano prawdopodobnie sproszkowanym złotem, a listek — błękitem z białą akcentującymi żyłkowanie. Litera widnieje na błękitnym tle, które pokrywają wzory *fleuronné* utworzone cienką, białą kreską. Naroża litery wypełniają ażurowe, trójlistne maswerki w linearnej ramce. W świetle litery ukazano zaś pęk wici wyrastający z lewego, dolnego rogu oraz rozwidlający się na dwie esowato zwinięte wiązki. Dyspozycja czerwonych i zielonych stref ramki inicjału jest analogiczna do inicjału z karty prologu druku Inc. I 6: ich trójwymiarowość podkreślono cieniowaniem i żółtymi liniami, ciągnącymi się wzdłuż listew i przecinającymi je w połowie długości.

Na tle malowanych rubrą i błękitem skromnych inicjałów kaligraficznych zdobiących wcześniej omawiane druki te z dzieła Bellovacensisa mają znacznie

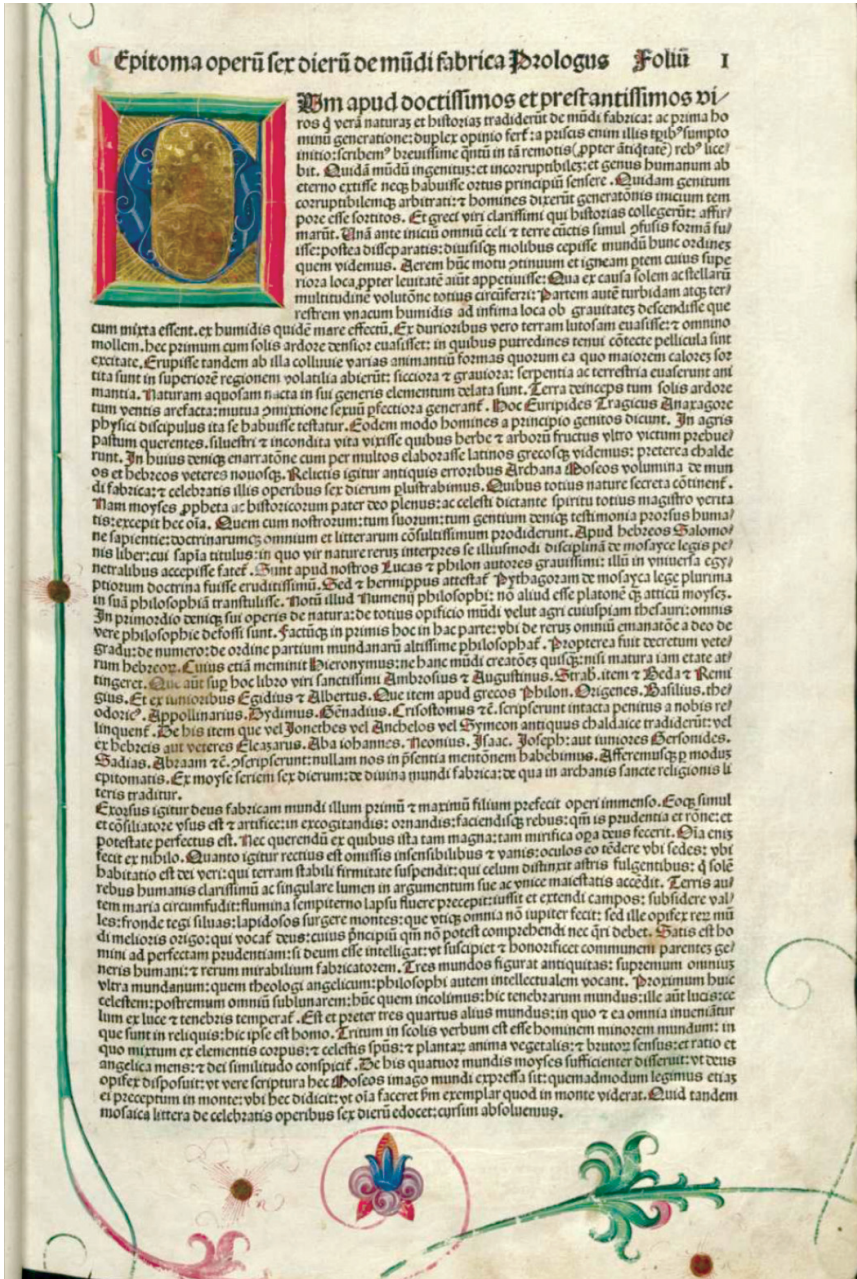
Il. 8a. Inc. I 13, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Norymberga, Anton Koberger, 1493, 1. karta recto *Prologus*, inicjal C[um]

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Il. 8b. Inc. 460, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Norymberga, Anton Koberger, 1493, 1. karta recto *Prologus*, inicjal C[um]

Źródło: Biblioteka Jagiellońska.

Il. 8c. Inc 1743e, Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Norymberga, Anton Koberger, 1493, 1. karta recto *Prologus*, inicjał C[um]

Źródło: Staatsbibliothek zu Berlin.

II. 9a. Inc. I 5, Vincentius Bellocensis, *Speculum historiale*, Norymberga, Anton Koberger, 1483, 1. karta recto *Primus Liber*, inicjał Q[uoniam]

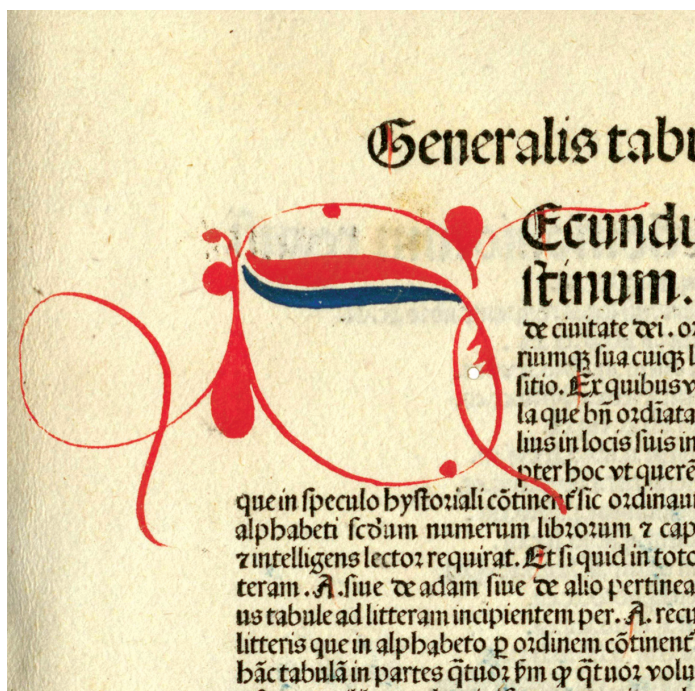
Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

II. 9b. GW M50576, Vincentius Bellocensis, *Speculum historiale*, Norymberga, Anton Koberger, 1483, 1. karta recto *Primus Liber*, inicjał Q[uoniam]

Źródło: Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf.

okazalsze formy. Należą do nich trzy- oraz ośmiowersowe litery, najpewniej rysowane piórkem z użyciem samej rubry lub rubry i koloru niebieskiego (il. 10). Ich delikatne, faliste korpusy przyozdobione są niekiedy kolorowymi perlkowaniami oraz przechodzącymi na marginesy wijącymi się nićmi.

Il. 10. Inc. I 5, Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, Norymberga, Anton Koberger, 1483, 1. karta recto *Generalis Tabula*, inicjał filigranowy S[ecundum]

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Mimo mniejszych rozmiarów i skromniejszej formy inicjał „Q” na pierwszej stronie *Summa theologica* Tomasza z Akwinu (sygn. Inc. II 22, il. 11a) jest w ogólnym schemacie kompozycyjnym pokrewny inicjałowi z prologu *Speculum historiale*. Zajmuje on w przybliżeniu szerokość jednej trzeciej kolumny, zaś wysokością równy jest sześciu wersom. Ciemnoniebieski trzon litery wypełniony dwoma jaśniejszymi liśćmi akantu zyskał plastyczność dzięki szrafowaniu białą. Złote tło inicjału w świetle litery ozdobiono drobnymi, puncowanymi perlkowaniami, tworzącymi kształt rombu, w którym widnieje puncowana rozetka. Literę otacza czerwono-zielona rama o profilowaniach zaznaczonych żółtymi liniami oraz cieniowaniem. U dołu litery, wzdłuż ramki, „wyrasta” na lewy margines krótki, spiralnie zagięty, niebiesko-czerwony pęd zakończony liściem.

Il. 11a. Inc. II 22, Tomasz z Akwinu, *Summa theologica* (P. I-III), Norymberga, Anton Koberger, 1496, 1. karta *Pars Prima*, inicjał O[uia]

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

Il. 11b. BTNP: XV,75, *Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra*, Norymberga, Anton Koberger, 1497, 1. karta recto, inicjał Q[ua tuor]

Źródło: Biblioteka Towarzystwa Naukowego Płockiego.

Bardziej schematyczny jest inicjał „A” zdobiący pierwszą stronicę zasadniczego tekstu norymberskiego wydania dzieła de Salisa (Inc. II 11, il. 12). Zajmując szerokość kolumny oraz wysokość dziewiętnastu wersów, prezentuje się najokazalej na tle licznych lombard rubrykatorskich, wzbogacających tekst woluminu. Zgeometryzowany trzon litery składa się z wydatnego łuku połączonego poprzeczką. Literę namalowano dość bladym ciemnym błękitem, na którym widnieją jaśniejsze, mocno uproszczone i zgeometryzowane liście akantoidalne. Białe obwiedzenia konturów blaszek oraz linie i szeregi kropek wewnątrz liści potęgują wrażenie ornamentalizacji form. Jako abstrakcyjne jawią się kształty wypełniające poprzeczkę: są nimi dwa ciemnoniebieskie, szrafowane na biało koła, naprzemienne z białymi liniami ujętymi kropkowaniem. Złoto płatkowe w tle litery (obecnie przetarte) wzbogacono romboidalną kratką. Ramka inicjału składa się z czerwonych (poziomych) oraz niebieskich (pionowych) listew, o cieniowanych i zaznaczanych żółtymi liniami profilach. Choć obramienie litery nie odbiega formą od wcześniej omawianych przykładów, to linearyzm i graficzność jej trzonu czyni z dekoracji *Summy* warsztatowo niedoskonałą i najskromniej zdobiony druk spośród omawianych sześciu paleotypów Kobergerowskich.

II. 12. Inc. II 11, Baptista de Salis, *Summa cassum conscientiae*, Norymberga, Anton Koberger, 1488, 1. karta recto, inicjał A[bbas]

Źródło: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.

III

Zarysowana formalno-stylowa jednorodność iluminowanych inicjałów w poznańskich inkunabułach sygnalizuje, że są one wytworem jednego środowiska iluminatorskiego. W świetle niemieckich badań nad inkunabułami Kobergerowskimi należałoby je utożsamiać z iluminatorami współpracującymi z oficyną słynnego Norymberczyka. Co więcej, dotychczasowe badania nad iluminacjami Kobergerowskimi, szczególnie zaś spostrzeżenia Randalla Herza, umożliwiają hipotetyczną atrybucję oraz zadatowanie dekoracji ksiąg z Biblioteki Raczyńskich. Ujawnieniu Kobergerowskiego charakteru znajdujących się w poznańskich drukach inicjałów i floratur posłuży analiza porównawcza z szeregiem paleotypów z innych księgozbiorów europejskich.

Wśród iluminacji inkunabułów z Biblioteki Raczyńskich pierwszą grupę tworzą dekoracje Inc. I 9 (*Summa theologica*, 1479, il. 3a–b) oraz Inc. I 6 (*Speculum Morale*, 1485, il. 5). Wedle typologii Herza ich cechy formalne wskazują na dojrzały okres iluminatorstwa Kobergerowskiego (1478–1483). Reprezentatywne dla tego czasu były bowiem okazałe inicjały z bogatymi floraturami wyrastającymi z liter lub okalającymi kolumny tekstu²⁸. Szczególne analogie ujawniają zestawienia dekoracji kart poznańskich druków z iluminacjami *Biblii Menardusa Monachusa* ze zbiorów norymberskich²⁹ (1479, il. 6). Wedle Herza zdobienia wielu egzemplarzy tego dzieła wyznaczają odrębny podtyp dojrzałych iluminacji Kobergerowskich. Odzwierciedla się w nich postępująca w owym czasie standaryzacja form inicjału oraz floratury w drukach z norymberskiej oficyny. Zdobienia *Biblii* charakteryzuje wielka dekoracyjność oraz dążenie do symetrii. Pierwszą, najbardziej okazałą stronicę druku niemal zawsze zdobi inicjał z akantowymi wiciami i złotymi perełkowaniami, wydobywającymi się z narożnych części liter i odmalowanymi niemalże w odbiciu lustrzanym. Występują przy tym dwa warianty dekoracji stronicy inicjującej tekst *Biblii*. W pierwszym („długim”) inicjałowi towarzyszy złoty pręt wypełniający intekolumnium oraz przeistaczający się w symetryczne wici na dolnym marginesie (il. 6). Drugi („krótki”) wariant składa się zaś z inicjału oraz floratury ujmującej od dołu kolumny tekstu. Poszczególne elementy iluminatorskich zdobień druków Inc. I 9 i Inc. I 6 wykazują silne podobieństwo do charakterystycznych dekoracji dzieła Monachusa. Tożsame pod względem sposobu opracowania i kolorystyki są trójstrefowe ramki inicjałów na stronicach inkunabułu Inc. I 9 (il. 3b) oraz norymberskiej *Biblii* (il. 6). Wpisane w nie litery o niebieskich, dekorowanych floralnie trzonach ukazane są na tle złota płatkowego. Pokrewne zdobieniom księgi Monachusa są symetrycznie ujęte

²⁸ R. Herz, op. cit., s. 49–50.

²⁹ Menardus Monachus: *Biblia*, Nürnberg, Anton Koberger, 1479, sygn. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg: Inc. 38852 (zob. ibidem, s. 50, il. 10).

akantoidalne pędy wydobywające się z inicjału drugiego poznańskiego woluminu — Inc. I 6 (il. 5). W *Biblii* para pędów zajmuje powierzchnię lewego marginesu strony, zaś w poznańskim druku zostaje zdwojona, wyrastając także w interkolumnium. Zdobienia *Biblii Menardusa Monachusa* przywołują również floratury odmalowane na kartach Inc. I 9 i Inc. I 6. Reprezentują one kolejno „długi” oraz „krótki” wariant roślinnych dekoracji.

Wobec powyższych pokrewieństw formalnych w opracowaniu inicjałów i florum dekoracja inkunabułu Inc. I 9 jawiłaby się jako dzieło iluminatora Kobergerowskiego działającego w latach 70–80. XV wieku — niewykluczone, że tożsamego z autorem dekoracji *Biblii Menardusa Monachusa*. Na taką możliwość wskazują daleko idące analogie w opracowaniu inicjałów i florum. Na tym tle dekoracja drugiego poznańskiego paleotypu (sygn. Inc. I 6), podobna do tej z Inc. I 9, prezentuje się jako skromniejsza. Akantoidalne floratury oraz pędy wyrastające z inicjału są jednak bardzo zbliżone do tych z druku ze zbiorów niemieckich. Prawdopodobnie dekoracja inkunabułu Inc. I 6 jest zatem późnym przykładem bujnych, floralnych form iluminacji Kobergerowskich, które w owym okresie stały się już silnie zredukowane i stypizowane.

Tę stylistyczną przemianę, która nastąpiła w 1484 roku³⁰ i zmierzała ku radykalnej redukcji form inicjału, egzemplifikują ozdobne litery kolejnych trzech poznańskich inkunabułów — Inc. I 13 (*Liber chronicarum*, 1493, il. 7a, 8a), Inc. I 5 (*Speculum Historiale*, 1483, il. 9a) oraz Inc. II 22 (*Summa theologica*, 1496, il. 11a), które należą do drugiej grupy iluminacji. Proste, dwubarwne ramy inicjałów wyzbyte są dekoracyjnymi odcinkami wici bądź ukazane z wydobywającymi się z nich drobnymi pędami. Wizualny „ascetyzm” inicjałów z najpóźniejszego okresu iluminacji Kobergerowskich (1484–1503) reprezentuje również akantoidalna floratura na karcie *Liber chronicarum*. Dekoracje druków z poznańskiej księżnicy są zatem odzwierciedleniem zjawiska postępującej schematyzacji inicjałów Kobergerowskich — „towarów produkowanych masowo”³¹. Ujawnia to porównanie obydwu druków z ich innymi egzemplarzami z bibliotek polskich i niemieckich.

Kwerenda w bibliotekach europejskich wykazała istnienie co najmniej trzech egzemplarzy *Liber chronicarum*, których iluminacje w prologu są bliźniacze wobec dekoracji egzemplarza poznańskiego. Należą do nich zdobienia inkunabułów ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej³² (il. 8b), Staatsbibliothek zu Berlin³³ (il. 8c) oraz

³⁰ Ibidem, s. 47.

³¹ H. Loew, op. cit., s. 150.

³² Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Nürnberg, Anton Koberger, 1493, sygn. Biblioteki Jagiellońskiej: Inc. 460; zob. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/288174/edition/275077> [dostęp: 29.11.2020].

³³ Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Nürnberg, Anton Koberger, 1493, sygn. Staatsbibliothek zu Berlin: Inc 1743e; zob. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN890581185&PHYSID=PHYS_0045&DMDID= [dostęp: 29.11.2020].

Bayerische Staatsbibliothek³⁴. Inicjały rozpoczynające tekst wszystkich trzech egzemplarzy kroniki są niemal identyczne; litery druku poznańskiego i krakowskiego wyróżnia jedynie drobny detal — forma blaszki akantu u dołu prawej łaski trzonu. Wywijając się ku światłu litery, blaszka wydobywa się z dolnej (il. 8a–b), nie zaś górnej partii korpusu, jak ma to miejsce w inicjałach egzemplarzy niemieckich (il. 8c).

Uderzająca zbieżność formalnego opracowania iluminacji czterech egzemplarzy *Liber chonicarum* ujawnia się także we floraurach zdobiących stronicę prologu (il. 8a–c). Jednakowo zakomponowane łodygi, z których wydobywają się po dwa pędy, porastają subtelnie zróżnicowane formą kwiatony w medalionach i postrzępione, zielone-różowe liście stylizowanego akantu.

Jedynym, choć istotnym dla atrybucji, elementem wyraźnie różnicującym iluminacje dzieł Schedla ze zbiorów polskich i niemieckich są inicjały rozpoczynające tekst *Tabula operis* (il. 7a–d). Iluminowane litery druku poznańskiego i krakowskiego są identycznie zakomponowane: ich korpusy wypełnione stylizowanymi liśćmi akantu osadzone są na tle złota płatkowego oraz ujęte dwubarwną, profilowaną ramką, z której wydobywa się drobny pęd (il. 7a–b). Inicjały różnią się wyłącznie kolorystyką: inicjał poznański odmalowano w barwach różowej, błękitnej oraz chabrowej, krakowski zaś — błękitnej, chabrowej i czerwonej. W porównaniu z drukami polskimi dekoracyjne litery *Tabula operis* niemieckich egzemplarzy kroniki są znacznie skromniejsze (il. 7c–d). Bliźniacze filigrany skonstruowano z czerwono-niebieskich, ażurowych trzonów wydzielonych rezerwą. W świetle liter widnieją ornamenty floralne w ukośnych układach, a z ich krańców na lewe marginesy karty wyrastają „wypustki marginalne”³⁵ w postaci wici z przylegającymi sznurami pereł.

Na stypizowanie iluminacji poznańskiego egzemplarza *Speculum Historiale* (il. 9a) wskazuje niemal identyczny inicjał w dziele Bellovacensis z düsseldorfskiej Universitäts- und Landesbibliothek³⁶ (il. 9b). Korpusy liter w obu drukach pokryte są złotem płatkowym z rozetowym motywem. Chabrowe tła wypełniają

³⁴ Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Nürnberg, Anton Koberger, 1493, sygn. Bayerische Staatsbibliothek: Ink S-195; zob. <https://daten.digitale-sammlungen.de/0003/bsb00034024/images/index.html?id=00034024&groesser=&fip=qrsyztsxdsydxdsydyztseayasdaseayafsdreaya&no=17&seite=72> [dostęp: 29.11.2020].

³⁵ To pojęcie spopularyzowane zostało przez A. Karłowską-Kamzową oraz zakorzeniło się w rodzimej literaturze, zob. na przykład M. Jakubek-Raczkowska, *Zdobienia*, [w:] *Pelpliński Graduał L 13. Dzieło — badania — konserwacja*, pod red. J. Raczkowskiego, M. Jakubek-Raczkowskiej, Toruń 2019, s. 35–50, il. 22–24, 32; oraz M.F. Marszałkowski, *Zdobienia filigranowe — analiza styloznawcza*, [w:] *ibidem*, s. 107–129, il. 91–93.

³⁶ Vincentius Bellovacensis, *Speculum Historiale*, Nürnberg, Anton Koberger, 1483, sygn. Universitäts- und Landesbibliothek, Düsseldorf: GW M50576; zob. <https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ink/content/pageview/3133953> [dostęp: 29.11.2020].

nieznacznie różniące się wzory *fleuronné* oraz drobne ornamenty w narożach ram. W inkunabule niemieckim zamiast narożnych trójliści inicjału z druku poznańskiego wkomponowano gotyckie lilie. Intensywniejszy koloryt inicjału z druku düsseldorfskiego wzbogaca ponadto cynober, którym pokryto pęd wydobywający się z ramki.

Inicjał pokrewny temu z *Summa theologica* (sygn. Inc. II 22, il. 11a) odnajdujemy natomiast na stronie Kobergerowskiej *Biblii* ze zbiorów Towarzystwa Naukowego Płockiego³⁷ (il. 11b). Opracowanie litery „Q”, wydobywającego się z niej pędu oraz domykającej inicjał ramki jest analogiczne w obu księgach. Elementem nieznacznie różniącym inicjały jest jedynie kształt kwiatowych punc odbitych na złocie płatkowym w świetle liter. Kwiat zdobiący inicjał druku poznańskiego ma bowiem płatki o wyoblonym zarysie blaszek, płockiego zaś — o zarysie postrzępionym.

Formalne ujednoczenie inicjałów poznańskich inkunabułów Inc. I 13, Inc. I 5 i Inc. II 22 oraz ich odpowiedników w drukach niemieckich i polskich świadczy zatem o „szablonowości” ozdobnych liter ksiąg Kobergerowskich wykonywanych najpewniej z wykorzystaniem wzorników³⁸. Niemal identyczne iluminacje, którymi wyróżniają się egzemplarze obu ksiąg ze zbiorów polskich i niemieckich, sygnalizują zatem, że wykonywano je „seryjnie”, w bezpośredniej współpracy z norymberską oficyną. W tym kontekście na intrygujący problem wskazują inicjały rozpoczynające *Tabula operis* poznańskiego i krakowskiego *Liber chronicarum*. Paleotypy ze zbiorów polskich dekorowane są bowiem aż dwoma inicjałami iluminowanymi, co czyni je bogatszymi niż egzemplarze kroniki z Berlina i Monachium. Wobec tego należałoby postawić hipotezę, iż dekoracje egzemplarzy poznańskiego i krakowskiego przypadły na początek procesu ozdabiania części nakładu dzieła Schedla. Jednakże kosztowność kruszcu i pigmentów farb iluminatorskich, jak również koszty robocizny nad sporządzaniem inicjałów sprawiły, że na pewnym etapie prac ograniczono się do koncepcji tylko jednego inicjału iluminowanego (na początku głównego tekstu). Zamiast drugiego iluminowanego inicjału wprowadzono skromniejszy, ale tańszy w wykonaniu inicjał filigranowy — znany z wymienionych egzemplarzy *Liber chronicarum* w zbiorach niemieckich. Biorąc pod uwagę zmysł biznesowy Kobergera, uprawnione byłoby przypuszczenie, że decyzje w tym zakresie podejmował szef oficyny, dbający o rentowność jej produkcji. Pamiętajmy zaś, że upodabnianie części nakładu inkunabułów Kobergerowskich do iluminowanych kodeksów pociągało za sobą wyraźny — choć obecnie trudny do precyzyjnego oszacowania — wzrost ich ceny.

³⁷ *Biblia, cum postillis Nicolai de Lyra*, Nürnberg, Anton Koberger, 1497, sygn. Biblioteki Towarzystwa Naukowego Płockiego: BTNP: XV,75 (zob. *Dwieście artefaktów na dwusetlecie...*, poz. 33, s. 114).

³⁸ H. Loew, op. cit., s. 152.

Ta zaś nie mogła przekroczyć pułapu, ponad którym iluminowany druk stawałby się zbyt drogi. Mając na uwadze te uwarunkowania, mało prawdopodobne jest by swobodą rozstrzygnięć w tej artystyczno-ekonomicznej kwestii dysponowali iluminatorzy kooperujący z norymberskim przedsiębiorcą.

Trzecią grupę analizowanych iluminacji reprezentuje inicjał zdobiący wolumin Inc. II 11 (*Summa cassum conscientiae*, 1488, il. 12). Mimo wcielania charakterystycznych cech inicjałów Kobergerowskich (niebieski, akantowy trzon litery, złote, kratkowane tło oraz czerwono-zielona, profilowana ramka) specyficzną formę ma dekoracja trzonu litery. Zamiast typowych plastycznych liści akantu widnieją w nim liście mocno zornamentalizowane i zgeometryzowane. Tego rodzaju przekształcenie typowej stylistyki Kobergerowskiej wskazywałoby albo na kooperanta norymberskiego przedsiębiorcy, który wyłamywał się ze standardowych rozwiązań formalnych, albo na naśladowcę iluminacji Kobergerowskich działającego w Niemczech lub innym kraju Europy Środkowo-Wschodniej. Do takiej supozycji uprawnia silne oddziaływanie iluminatorstwa norymberskiego na tamtejsze dekoracje książkowe schyłku XV wieku³⁹. Wobec tego egzemplarz druku wyzbyty iluminacji norymberskiego kooperanta Kobergera⁴⁰ mógł zostać ozdobiony inicjałem przez anonimowego iluminatora, który działał na zlecenie nabywcy książki⁴¹. Najbardziej prawdopodobne wydaje się funkcjonowanie takiego iluminatora w mieście, w którym działał skład inkunabułów Kobergera, rozumiany jako księgarnia wyspecjalizowana w sprzedaży jego druków. Na wybór takiej, a nie innej manieri iluminacji wpływała zaś niewątpliwie ceniona i modna forma dekoracji Kobergerowskich. Przypomina to zresztą podobne zjawisko na gruncie między innymi krakowskich opraw książkowych w typie Kobergerowskim⁴².

³⁹ Ch. Sauer, *In Nürnberg illuminiert. Die Reichsstadt als Zentrum der Buchmalerei im Zeitalter Johannes Gutenbergs. Katalog zur Ausstellung in der Stadtbibliothek Nürnberg vom 8 Oktober 2015 bis 9. Januar 2016*, Luzern 2015, s. 54.

⁴⁰ O praktyce wydawania ksiąg w dwóch formach — dekorowanych malarsko przez współpracującego z drukarzem iluminatora oraz wyzbytych zdobień — na przykładzie oficyny Johanna Fusta i Petera Schöfflera zob. M. Ikeda, op. cit., s. 43.

⁴¹ Na gruncie polskim problem ten podjęła między innymi B. Miodońska, *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993, s. 34–107; E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 199–201.

⁴² J. Storm van Leeuwen, *The Golden Age of Bookbindings in Cracow 1400–1600*, Kraków-Pelplin 2011; M. Krynicka, *Oprawy Introligatora Monogramisty J. L. w Zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, „Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 9, 1967, s. 89.

IV

W świetle przeprowadzonych badań iluminowane inicjały druków Kobergera ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu wskazują na wiele problemów związanych z funkcjonowaniem norymberskiej oficyny. Analiza formalno-stylowa oraz porównanie z dziełami w bibliotekach europejskich pozwoliła na wyodrębnienie w zbiorach Biblioteki Raczyńskich trzech grup druków zdobionych inicjałami w typie Kobergerowskim. Inicjały ksiąg pierwszej grupy (sygn. Inc. I 9, Inc. I 6) mimo schematyzmu ujęcia, odznaczają się dekoracyjną formą charakterystyczną dla dojrzałych iluminacji Kobergerowskich. Iluminacje zdobiące druki drugiej grupy (sygn. Inc. I 13, Inc. I 5 i Inc. II 22) odzwierciedlają natomiast proces redukcji i uproszczania elementów inicjału znamienne dla schyłkowego okresu iluminatorstwa w kręgu norymberskiego impresora. Na tle typowo Kobergerowskich dekoracji w księgach z dwóch pierwszych grup wyróżnia się inicjał Inc. II 11 reprezentujący trzecią grupę. Odbiegając od typowych rozwiązań warsztatu współpracującego z Kobergerem, jest on prawdopodobnie dziełem kooperanta wydawcy o specyficznym języku formalnym bądź naśladowcy Kobergerowskiej stylistyki. Zasób przytoczonych źródeł i ograniczona liczba zbiorów, które objęła kwerenda, nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcia w kwestii atrybucji analizowanych iluminacji. Wskazane byłoby zatem kompleksowe przebadanie druków pochodzących z norymberskiej oficyny w zbiorach możliwie licznych bibliotek w historycznych i obecnych granicach Polski. Umożliwiłoby to szczególnie doprecyzowanie zagadnienia inspiracji manierą iluminatorów Kobergerowskich wśród lokalnych rzemieślników, działających przy składach drukarni w Krakowie oraz Wrocławiu.

BIBLIOGRAFIA

- Ameisenowa Z., *Minjatury włoskie Biblioteki Jagiellońskiej. Trecento*, Kraków 1929.
- Ameisenowa Z., *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*, Wrocław-Kraków 1958.
- Anton Koberger. *Zum 500. Todestag des Druckers der Schedelschen Weltchronik*, pod red. Ch. Sauer, H.-O. Keuneckeego, A. Schlechtera, Nürnberg 2013.
- Arnim M. von, *Ein Nürnberger Verlegeinband der Kobergerwerkstatt I, ca. 1495*, „Philobiblon” 33, 1989, z. 2.
- Dwieście artefaktów na dwusetlecie Towarzystwa Naukowego Płockiego. Katalog wystawy*, oprac. A. Wagner, Płock 2020.
- Encyklopedia wiedzy o książce*, pod red. A. Birkenmajera et al., Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.
- Hase O. von, *Die Koberger. Eine Darstellung des buchhändlerischen Geschäftsbetriebes in der Zeit des Überganges vom Mittelalter zur Neuzeit*, Leipzig 1885.

- Herz R., *Buchmalerei in der Offizin Anton Kobergers (ca. 1472–1504)*, „Dürer-Forschungen” 2, 2009.
- Ikeda M., *The first experiments in book decoration at the Fust-Schöffer Press*, [w:] *Early Printed Books as Material Objects*, pod red. B. Wagner, M. Reed, Berlin-Munich 2010.
- Incunabula quae in bibliothecis asservantur* [T. 1], A–L, moder. A. Kawecka-Gryczowa, compos. M. Bohonos, E. Szandorowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Incunabula quae in bibliothecis asservantur* [T. 2], M–Z, moder. A. Kawecka-Gryczowa, compos. M. Bohonos, E. Szandorowska, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- In Nürnberg illuminiert. Die Reichsstadt als Zentrum der Buchmalerei im Zeitalter Johannes Gutenbergs. Katalog zur Ausstellung in der Stadtbibliothek Nürnberg vom 8 Oktober 2015 bis 9. Januar 2016*, pod red. Ch. Sauer, Luzern 2015.
- Jakubek-Raczkowska M., *Zdobienia*, [w:] *Pelpliński Graduał L 13. Dzieło — badania — konserwacja*, pod red. J. Raczkowskiego, M. Jakubek-Raczkowskiej, Toruń 2019.
- Karłowska-Kamzowa A., *Malarstwo książkowe w Wielkopolsce*, [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce*, pod red. A.S. Labudy, K. Secomskiej, Warszawa 2004.
- Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. M. Czyżak przy współpracy M. Jakubek-Raczkowskiej, A. Wagnera, Toruń 2016.
- Krynicka M., *Oprawy Introligatora Monogramisty J. L. w Zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie*, „Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 9, 1967.
- Kugler H., *Nürnberg auf Blatt 100. Das verständtere Geschichtsbild der Schedelschen Weltchronik*; [w:] *Stadt-Ansichten*, pod red. J. Lehmana, E. Liebaua, Würzburg 2000.
- Loew H., *Über eine Gruppe illuminiertes Koberger-Wiegendrucke*, „Südostdeutsches Archiv” 17/18, 1974/1975.
- Marszałkowski M.F., *Zdobienia filigranowe — analiza styloznawcza*, [w:] *Pelpliński Graduał L 13. Dzieło — badania — konserwacja*, pod red. J. Raczkowskiego, M. Jakubek-Raczkowskiej, Toruń 2019.
- Miodońska B., *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*, Warszawa 1993.
- Miodońska B., *Śląskie malarstwo książkowe*, [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce*, pod red. A.S. Labudy, K. Secomskiej, Warszawa 2004.
- Neudörffer J., *Nachrichten von den vornehmsten Künstlern und Werkleuten, so innerhalb hundert Jahren in Nürnberg gelebt haben*, Nürnberg 1546/7.
- Pelpliński Graduał L 13. Dzieło — badania — konserwacja*, pod red. J. Raczkowskiego, M. Jakubek-Raczkowskiej, Toruń 2019.
- Pfändtner K.-G., *Ein Buchmaler für Anton Koberger?*, „Gutenberg Jahrbuch” 2009.
- Potkowski E., *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.
- Raspe T., *Die Nürnberger Miniaturmalerei bis 1515*, [w:] *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte*, Strassburg 1905.
- Reske Ch., *Die Produktion Der Schedelschen Weltchronik in Nurnberg / The Production of Schedel's Nuremberg Chronicle*, Wiesbaden 2000.
- Reske Ch., *The printer Anton Koberger and his printing shop*, „Gutenberg Jahrbuch” 2001.
- Rozsondai M., *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*, Budapest 1978.
- Rozsondai M., *Über die „Koberger-Einbände”*, „Gutenberg Jahrbuch” 1974.
- Sauer Ch., *In Nürnberg illuminiert. Die Reichsstadt als Zentrum der Buchmalerei im Zeitalter Johannes Gutenbergs. Katalog zur Ausstellung in der Stadtbibliothek Nürnberg vom 8 Oktober 2015 bis 9. Januar 2016*, Luzern 2015.
- Storm van Leeuwen J., *The Golden Age of Bookbindings in Cracow 1400–1600*, Kraków-Pelplin 2011.
- Syska E., *Marian Swinarski (1902–1965). Poznański antykwariusz i bibliofil*, Poznań 2014.

Tondel J., *Inkunabuły w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Toruń 2007.

Wagner Z., *Dekoracja iluminatorska inkunabułu Inc I 11 ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich. Problem ikonografii i atrybucji*, „Biblioteka” 2019, nr 23 (32).

ZUZANNA WAGNER

ILLUMINATED INITIALS IN INCUNABULA FROM ANTON KOBEGER'S PRINTING HOUSE IN THE COLLECTION OF THE RACZYŃSKI LIBRARY IN POZNAŃ. A FORMAL AND STYLISTIC ANALYSIS, AND THE PROBLEM OF ATTRIBUTION

Summary

In the article the author analyses a set of incunabula from the collection of the Raczyński Library in Poznań, characterised by a uniformity of illuminated initials. Formal features of the initials point to the so-called Koberger type developed by illuminators collaborating with the famous Nuremberg printer Anton Koberger. The Koberger initials, which have been studied by very few German scholars, are characterised by stems filled with colourful acanthus leaves or gold plates. The letters are presented on an ornamental *fleuronné* or golden background. They are usually surrounded by characteristic frames made up of alternating — usually green and red — sections. The initials from the Poznań books, which display such features, are divided in the article into three groups and compared with illuminations from Koberger books from other European libraries. A formal and stylistic comparison makes it possible to date the illumination in the Poznań books fairly precisely, and to attribute it hypothetically to Koberger's workshop or illuminators imitating the Koberger style.

KEY WORDS: incunabula, illumination, initials, Anton Koberger, Raczyński Library, formal analysis, attribution, Liber chronicarum, Nuremberg